

PAREMİOLOJİ VAHİDLƏRDƏ SAMİT SƏSLƏŞMƏLƏRİ VƏ ALLİTERASIYA (Azərbaycan və Türk dillərinin materialları əsasında)

Leyla Məmmədzadə

Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə, Azərbaycan
e-mail: mammadzade74@gmail.com

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan və Türk dillərinə aid atalar sözlərində samit səsleşmələri, alliterasiya və onların üslubi xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə araşdırılır.

Açar sözlər: Paremiya, alliterasiya, samit, təkrar, qafiyə.

CONSONANT SOUNDS AND
ALLITERATION IN PAREMIOLOGICAL
UNITS (based on the materials of the
azerbaijani and turkish languages)

Leyla Mammadzada
Ganja State University, Ganja, Azerbaijan

Abstract. The article comparatively examines consonant sounds, alliteration, and their stylistic features in proverbs of the Azerbaijani and Turkish languages.

Keywords: Paremia, alliteration, consonant, repetition, rhyme.

СОГЛАСНЫЕ ЗВУКИ И АЛЛИТЕРАЦИЯ В
ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ (по
материалам азербайджанского и турецкого
языков)

Лейла Мамедзаде
Гянджинский Государственный Университет,
Гянджа, Азербайджан

Резюме. В статье сравнительно рассматриваются согласные звуки, аллитерация и их стилистические особенности в пословицах азербайджанского и турецкого языков.

Ключевые слова: Паремия, аллитерация, согласный, повтор, рифма.

1. Giriş

Samit səslərin təkrarı Azərbaycan və türk dillərinin paremioloji materialında xüsusi nəzərə çarpan məqamlardandır. Eyni və yaxın məxrəcli samit səsleşmələri atalar sözlərində poetik ifadə tərzini yaradır, ahəngdarlığı artırır, müxtəlif çalarlıqlar əmələ gətirir. Ümumiyyətlə, “fonetik cəhətdən obrazlılığın, emosionallığın yaradılmasında təkrarlar mühüm rol oynayır” [9, s.407]. Fonetik səsleşmə yaradan vahidlər atalar sözlərinin mətn mərkəzlərini təşkil edir. Belə sözlərin işlənmə mövqeyi paremiyanın forma, məzmun göstəricilərinə bəzən təsirsiz qalmır. Səsleşmə yaradan sözlər tərəfləri daha sıx əlaqələndirir.

Azərbaycan və türk dillərinin paremioloji vahidlərində mühüm yer tutan üslubi fiqurlardan biri alliterasiyadır. O, qədim türk şeirinin özünəməxsus qafiyələnmə üsulu olmaqla atalar sözlərinin də ayrılmaz quruluş elementidir.

Azərbaycan və Türk dillərinə aid paremiyalarda fonetik-üslubi əhəmiyyət kəsb edən fonetik səsleşmələr iki şəkildə təzahür edir: sait və samit səsleşmələri. Tərkibində samit səsleşmələrinin olduğu sözlər paremiyadaxili mövqeyinə görə seçilir. Onlar yanaşı, yaxud məsafəli yerləşə bilər. Belə mövqe mətnə (atalar sözləri) üslubi xüsusiyyətlərə bu və ya digər dərəcədə təsirsiz qalmır. Sait səsleşməli sözlərin yaxın və məsafəli yerləşməsi müəyyən üslubi çalarlıq yaratsa da, samit səsleşməli sözlərin hamısı haqqında eyni fikri söyləmək mümkün

deyil. Məsələn: Azərbaycan dilində - Acla əcəli yetən birdir (ac-əcəl) (c səsleşməsi); Uşaq aşığı oynamaq üçün yığar (uşaq-aşıq, ş səsleşməsi); Aş yeyənin qaşığı belində olar (aş-qaşıq, ş səsleşməsi); At ölüb, itin bayramıdır [2, s.93, s.614, s.75] (at-it, t səsleşməsi). Türk dilində - Acın gözü ekmek teknesinde olur (ekmek-tekne, k səsleşməsi); Al elmaya taş atan çok olur (al-elma, l səsleşməsi); Atla avratta uğur vardır (at-avrat; t səsleşməsi) Zor oyunu bozar (zor-bozar, z səsleşməsi); Kırılanqıç zararsız bir kuş, git Yemen iline danış [1, s.69, s.85, s.103, s.233, s.312] (kuş-danış, ş səsleşməsi).

Qeyd etmək lazımdır ki, tərkibində fonetik səsleşmə elementi olan sözlərin kəmiyyətcə çox olması atalar sözlərinə xüsusi ahəngdarlıq verir. Adi halda samit səsleşməsi iki cümlə üzvünü əhatə edir. Bəzən də səsleşmə yaradan sözlərin sayı daha artıq olur. Azərbaycan dilinin paremioloji vahidlərində samit səsleşmələri üç sözü əhatə edir. Türk dili ilə müqayisədə belə nümunələrə tez-tez rast gəlmək olur. Məsələn: Boş torba ilə at tutulmaz (t səsleşməsi); Yatan iti oyatma (t səsleşməsi); Dağın üstə bağın sağ olsun [2, s.147, s.395, s.234] (ğ səsleşməsi). Türkiyə türkcəsinin atalar sözlərində üç və dörd üzvlü samit səsleşmələri müşahidə olunur. Bayram etiyə it tavlınmaz (t səsleşməsi); Kasavatsız ağız anahtarsız açılır (z səsleşməsi); Az kaz, uz kaz, boyunca kaz [1, s.108, s.116, s.224] (z səsleşməsi).

İkidən artıq üzvü əhatə edən samit səsleşmələri, adətən, sadalama və təkidlilik ifadə edir. Bunlara təkrar sintaktik konstruksiyalı paremiyalarda rast gəlinir. Məsələn: Az ay, boz ay, doqquz ay (z səsleşməsi); Bir evdə iki qız, biri biz, biri çuvalduz (z səsleşməsi). At küdümü, yurt küdümü, avrat küdümü (t səsleşməsi); Baz bazla, kaz kazla, kel tavuk topal horozla [2, s.40, s.28; 1, s.102, s.116] (z səsleşməsi). Əgər atalar sözlərində iki üzvlü samit təkrarları olarsa, bu halda səsleşmə əmələ gətirən vahidlərdən biri digərinin mənasını qüvvətləndirir: Qız evi-naz evi (qız-naz); Ceviz gölgesi, yavuz gölgesi, sögüt gölgesi, yigit gölgesi (ceviz-yavuz, sögüt-yigit); Koz gölgesi kız gölgesi [2, s.198; 1, s.135] (koz-kız).

Məlum olduğu kimi, samit səsleşmələri eyni və yaxın məxrəcli olur. Bunlar prinsipcə bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənməsə də, üslubi cəhətdən bəzən seçilir. Yaxın məxrəcə malik samitlər arasında olan səsleşmələr bəzən sözlərdən birinin tələffüz formasını ehtiva edir. Məsələn: Axmaq qarğanın yumurtası lax çıxar [1, s.85]. Verilmiş atalar sözü nümunəsində axmaq sözünün tələffüz forması auslautda dılarxası cingiltili q samitinin kar x şəklində səsləndirilməsinə səbəb olur və samit səsleşməsinə meydana çıxarır: axmax-lax.

“Yumurtası tərs düşüb” [2, s.419] atalar sözündə isə nəqli keçmiş zaman şəkilçili düşüb feilinin ilk samitinin tələffüz forması tərs sözünün əvvəlki samiti ilə həmahənglik yaradır: tərs və düşüb. Eyni hadisə Türkiyə türkcəsinin atalar sözündə də müşahidə olunur. Bu baxımdan türk dilinə məxsus “Kavak yaprağını tepeden dökerse kış çok olur” [1, s.225] atalar sözünü nümunə göstərmək olar. Burada yanaşı işlənən tepe, dökerse sözlərinin əvvəlki samitləri də əmələgəlmə yerinə görə bir-birinə çox yaxındır. “Lafı pılav pıyserse deniz kadar yağ benden” [1, s.248] paremiyasında da laf və pılav sözlərinin auslautda işlənən f, v dodaq-diş samitləri məxrəc etibarilə yaxın səslərdir. Əksər hallarda yaxın məxrəcli samitlərdən ibarət fonetik səsleşmələr mətn vahidlərinin ahəngdarlığını artırır.

Samit səsləşmələri Azərbaycan və türk dillərinin paremioloji vahidlərində üslubi yük daşıya bilər. Samit səsləşməsinə əmələ gətirən leksik vahidlər atalar sözünə, onun formaməzmun tutumuna tam şəkildə uyğunlaşdırılır. Bu, həmin atalar sözlərini daha da oxunaqlı edir və cəmiyyətdə geniş şəkildə yayılmasına təkan vermiş olur.

Samit səslərin təkrar olunması ilə xüsusi olaraq nəzərə çarpdırılan fonetik səsləşmə üzlərini atalar sözlərinin bənd (və ya mətn) mərkəzi hesab etmək olar. Bu cür nümunələr hər iki dilin paremiyalarında vardır. Məsələn: Yazda başı bişənin qışda aşı bişər (başı və aşı sözləri); Yalqız qazıya gedən razı gələr (qazı və razı sözləri). Leylegin ömrü lak-laka ilə keçər (leylegin və laklaka sözləri); Yürük at yemini artırar [2, s.385, s.390; 1, s.248, s.309] (yürük və yem sözləri). Belə sözlər Azərbaycan və türk dilinin paremiyalarında ahəngdarlıq, ritm yaradan (və ya onu gücləndirən) vasitə kimi yadda qalır. Azərbaycan dilində: “Qırx qarğaya bir sapand daşı” [1, s.204] - bu atalar sözündə onluq say bildirən söz qarğa sözü ilə səsləşmə əmələ gətirdiyi üçün (hər ikisi q samiti ilə başlayır) mətnə işlədilmişdir: qırx qarğa.

Türk dilində işlənən “Boğaz dokuz boğumdur” [1, s.128] atalar sözünün ikinci və üçüncü sözləri əvvəldə gələn d samitinə görə fonetik səsləşmə ilə xarakterizə edilir. Dile gelen ele gelir [1, s.154] atalar sözündə el sözü dil sözü ilə səsləşmə əmələ gətirir. Bəzi paremiyalarda səsləşmə üzlərinin yaxın mənalı digər sözlərlə əvəz edilməsi mümkündür. Məsələn: “Qırx qızla bir dərədə qalır”. Bu atalar sözündə qırx sayının qız sözü ilə səsləşmə yaratmaq üçün işlədildiyi məlumdur. Baxmayaraq ki, qırx yerinə digər saylardan, qız əvəzinə başqa sözlərdən də istifadə olunması mümkün idi. Deməli, atalar sözlərinin xüsusi olaraq seçilmiş leksem tərkibi həm də fonetik üslubi məqsəd daşıyır.

Samit səsləşmələri içərisində alliterasiya mühüm əhəmiyyətə malikdir. “Sözün fonem sistemindən tutmuş sintaktik vahidlərə qədər bütün dil elementlərində alliterasiyanın təzahürləri mövcuddur” [6, s.40]. Atalar sözlərində samit səsləşmələrinin iştirakı ilə sözün əvvəlində yaradılmış özünəməxsus qafiyələnmə üsulu həm mətn vahidinin ayrılmaz struktur elementi olur, həm də poetik ifadə tərzini meydana çıxaran fonetik-üslubi vasitə kimi özünü göstərir. Ümumiyyətlə, “şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində müəyyən samit səslər ixtiyari ardıcılıqla və dayaq sözə görə təkrarlanır” [5, s.1]. Atalar sözlərində işlənən alliterasiyalı leksemlər, adətən, qarşılıqlı yerləşmə mövqeyini bölüşürlər. Məsələn:

Qara qızın dərdi var (Q-Q);

Baş bostanda bitməz [2, s.23] (B-B-B).

Kurt kocayınca köpeğin maskarası olur (K-K);

Yılana yumuşak diye el sunma [1, s.178, s.304] (Y-Y).

Belə leksik vahidlər paremiyaların məzmun kriterisini əlavə mənə çalarları ilə zənginləşdirir, ritmikliyə səbəb olur. “Eyni məxrəcli səslərin ahəngi poetik hadisə səviyyəsi qazanaraq ritm - kompozisiya elementi kimi daxili polifonikliyi təmin edir” [6, s.10].

Ümumiyyətlə, alliterasiyalı sözlərin üslubilik keyfiyyəti xüsusilə seçilir. Onların iştirak etdiyi paremiyalarda bəzən qətilik, təkidlilik çaları ifadə olunur. Məsələn:

Arsıza üz göstərsən, yaxandan yapışar (y-y);

Acından qurd qapır (q-q);

Bir ilana, bir də xana bel bağlama [2, s.64, s.92, s.130] (b-b).

Mart dokuzunda çıra yak, bağ buda (b-b);

Taşıma su ilə dəgirmen dönmez (d-d);

On ceviz alsan, ikisi çürük çıkar [1, s.250, s.286, s.258] (ç-ç) və s.

Görünür, alliterasiya əmələ gətirən sözlərin yanaşı işlənmə faktorunun da təsiri olmamış deyil. Belə ki, Nə diş bilsin, nə dodaq [2, s.505] paremioloji vahidində o cür mənə çaları müşahidə olunmur.

Alliterasiyalı sözlər bəzən ifadə etdiyi predmet, əşya, hadisəni qabarıq planda diqqətə çatdırır. Məsələn:

Verim vara baxmaz (verim vara);

Qız qundaqda, cehizi sandıqda (qız qundaqda);

Döyülməmiş düyüdən aş olmaz [1, s.120, s.166, s.198] (döyülməmiş düyü).

Koyunun kuyruğu var örter (koyunun kuyruğu);

Kuştan korkan darı ekmez (kuştan korkan);

Yanık yerin otu tez biter (yanık yer);

Yatanın yürüyene borcu var (yatanın yürüyene).

Alliterasiyalı sözlər cümlənin ortasında işləndikdə tərəflərdən biri, daha çox birincisi məntiqi vurğulu olur. Nümunələri nəzərdən keçirək:

Allah yamanın yolunu bağlasın (yamanın yolu);

Böyük dağın dumanı da böyük olur (dağın dumanı);

Kürəyə düşməyən dəmir yumşalmaz (düşməyən dəmir);

Bostana girən qoduğun qulağı, quyğuru olmaz [2, s.55, s.148, s.448, s.146] (qoduğun, quyruğu);

İki timar bir yem yerine geçer (yem yeri);

İşleyen eşəğin boynu bonçuklu olur [1, s.208, s.213] (boynu bonçuklu) və s.

Verilmiş paremiyalarda alliterasiya vasitəsi ilə xüsusi seçilmiş və qafiyələnmiş sözlər, onların hikmətli mənə yükü qabardılır.

Alliterasiyalı sözlər mürəkkəb cümlə quruluşunda olan paremiyalarda özünü göstərir. Onlar paremik vahidlərin müxtəlif mövqelərində yerləşir, tərəflərin məzmun və forma əlaqələrini daha da gücləndirir. Baş olsun, börk tapılar (baş-börk); Yar getdi, yeri qaldı (yar-yer); Xan vurur, xırman sovurur (xan-xırman); Nə şilləmsən, nə şapalağım (şillə-şapalaq); Göz görür, gönül ister [2, s.108, s.393, s.626, s.509; 1, s.188] (göz-gönül). Azərbaycan və türk dillərinə aid paremiyaların təhlili göstərir ki, adi fonetik səsləşmədə olduğu kimi alliterasiya hadisəsi də bəzən yaxın məxrəcli samitləri əhatə edir. “Tələsən təndirə düşər”. Burada düş - feilinin dilönü-dişarxası [d] samiti digər leksik vahidlərdəki [t] samiti ilə əmələgəlmə yerinə görə yaxınlıq təşkil edir və samit səsləşməsi əmələ gətirir. Türk dilində işlənən “Keçi geberse de kuyruğunu indirməz” [1, s.228] atalar sözündə isə keçi sözünün [k] samiti ilə geber - feilinin

[g] samiti məxrəc etibarilə bir-birinə yaxındır. Yaxın məxrəcli samit səsləşmələri də cümlədə yerləşən müvafiq sözü xüsusi şəkildə nəzərə çarpdırmaq məqsədini güdür. Məsələn, “Xala xatirin qalması” [2, s.624] - atalar sözündə sonuncu leksemin ilk samiti ilə o biri sözlərin əvvəlində işlənən x səsi məxrəc baxımından yaxın səslərdir. Bu baxımdan paremiyalarda alliterasiyanın eyni məxrəcli və yaxın məxrəcli növlərini fərqləndirmək labüddür.

Eyni məxrəcli samitlərin iştirakı ilə özünü göstərən alliterasiya faktı Azərbaycan və türk dillərinin paremiyalarında say etibarilə çoxdur. Bu mövqedə anlautda d, t, b, g, y, ç, s və s. samit səsləşmələri görmək olar.

D - Qonaq doymadım deməz [2, s.212]. Eşək küçüktür, ama dokuz deveyi yeder [1, s.176].

T - Axtar tayını tap [2, s.82]. Fukaranın tavuğu tek-tek yumurtlar [1, s.180].

B - Bəylə bostan əkənin tağı çiynində bitər [3, s.54]; Sora-sora Bağdat bulunur [1, s.278].

G - Günümü göy əsgiyə düyüb [2, s.470]; Göz gördüyünü ister [1, s.188].

Y - Yoldan keçən yumaq sarıtdırır [2, s.312]; Yuvayı yapan dişi kuştur [2, s.258].

Ç - Çay görməmiş çırmandır [2, s.668]; Çivi çıkar, ama yeri kalır [1, s.137].

S - Su sənəyi suda sınar; Serçe ile konuşanın sesi semadan gedir [1, s.274].

K - Kündəsi küt gedib; [2, s.210]. Keskin ağıl keramete kış attırır [1, s.231].

C - Canı nədir, cəsədi nə olsun [2, s.680]. Can ciğərdən tatlı [1, s.134].

V - Varını verən utanmaz [2, s.161]. Verirsən doyur, vurursan duyur [1, s.296].

Q - Qarına gedən qazanandır; Qisas qiyamətə qalmaz [2, s.146, s.180].

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq Türkiyə türkcəsində q samiti türk mənşəli sözlərin əvvəlində işlənmədiyindən k' samitli leksemlər alliterasiya yaradır.

K - Kartalın beğənmediğini kargalar kapışır; Kurda konuk giden köpeğini yanında götürür [1, s.221, s.224].

H - Halal artar, haram batır [2, s.638]. Hanım kırırsa kaza, halayık kırırsa ceza [1, s.193].

P - Pirini tanımayanın aqibəti pis olar [2, s.553]. Kar kuytuda, para pintide eğleşir [1, s.224].

Alliterasiya yaratmayan samitlər, adətən, sözün əvvəlində işləmə bilmir (yaxud çox az təsdaüf edilir) Zeynalov [10, s.61-68] türk dillərində z, n samitlərinin söz əvvəlində fəal şəkildə işlənmədiyini, m samitinin isə türk dilləri ailəsinin qıpçaq qrupunda həmin mövqedə müşahidə edildiyini yazır.

Bir qrup samit səslər, Azərbaycan və türk dillərinin atalar sözlərində anlaut mövqeyində müxtəlif sözlərin fonetik tərkibi ilə ya səsləşmələr əmələ gətirir, ya da qafiyələnir. Məsələn: Mart ayı - dert ayı [1, s.250] (mart-dert). Fikri nədirsə, zikri odur [2, s.623] (fikri-zikri); Paxılın axırı olmaz [2, s.549] (paxıl-axır); Şam başından yanar [2, s.685] (ş samiti səsləşmə yaradır); Şöhret afettir [2, s.283] (şöhret-afet). Zor oyunu pozur [2, s.347] (z samiti səsləşmə yaradır).

Zəhmət olan yerdə qeybət olmaz [2, s.345] (zəhmət-qeybət). Loğma deyil - boğmadır [2, s.474] (loğma-boğma) və s.

Bəzən atalar sözlərində yanaşı alliterasiyalı leksik vahidlər qoşa işlənir. Bu isə öz növbəsində poetik ifadə tərzini yaradır, ahəngdarlığı artırır. Məsələn: Yolu yaxın - yükü yüngül [2, s.416]; Boş başak dik durur [1, s.693] və s.

Alliterasiyanın üslubi funksionallığı bunlarla yekunlaşmır. “Alliterasiya yalnız fonetik hadisə olmayıb, həm də poetik, semantik səciyyə daşıyır. Bu komponent duyğuların dilini tapmaqda, ...ritm və intonasiyanı nizamlamaqda xüsusi rola malik olur” [8, s.52]. Akad. Tofiq Hacıyev alliterasiyanı ritm yaradan amillərdən biri hesab edir. O, yazır: “Bu üslubi fiqur yalnız şeirin texniki tərkibi kimi işlənmir, az qala bu melodik detal ümumiyyətlə nitq faktına çevrilir” [4, s.200].

Nəticə. Azərbaycan və türk dillərində paremiyaların müqayisəli araşdırılması müəyyən nəticələrə gəlmək imkanı verir. Belə ki, Azərbaycan və Türk dillərinin atalar sözlərində özünəməxsus fonetik-üslubi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edən samit səsleşmələri çalarlıqlar əmələ gətirir, onların iştirakı ilə paremiyaları daha oxunaqlı, yaddaqalan edən, bədii təsir gücünü artıran mətn mərkəzləri təşkil olunur. Yanaşı samit təkrarlı sözlərdən, adətən, biri digərinin mənasını qüvvətləndirir. Yaxın məxrəcli samitlərin səsleşməsi ahəngdarlığı artırır. Təkrar sintaktik konstruksiyalı atalar sözlərində samit səsleşmələri sadalama və təkidlilik ifadə edir.

Hər iki dildə atalar sözlərinin xüsusi şəkildə seçilmiş leksik strukturu fonetik səsleşmə yaratmağa hesablandığından fonetik üslubi məqsəd daşıyır. Paremiyaların ayrılmaz quruluş elementi olan alliterasiyalı sözlər atalar sözlərinin məzmununu mənə çalarları ilə zənginləşdirir. Onlar paremiyalarda qətilik, təkidlilik çaları yaradır, əşya, hadisəni, yaxud nəsihətamiz mənanı qabarıq şəkildə nəzərə çatdırır, məntiqi vurğulu edir.

Ədəbiyyat

1. Aksoy Ö.A. (1993), Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. Ankara.
2. Atalar sözləri (1986), Bakı: Yazıçı.
3. Atalar sözləri (2004), Bakı: Öndər.
4. Hacıyev T. (1999), Dədə Qorqud: Dilimiz, Düşüncəmiz. Bakı: Elm.
5. Həsənova K. (2022), Layla və oxşamaların dili. Fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasının avtoreferatı. Sumqayıt.
6. Hüseynov M.A. (2013), Azərbaycan poeziyasının dil və üslub problemləri (1960-80-ci illər). Elmlər doktorluğu dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı.
7. Hüseynova M. (2017), XIX-XX əsr Qərbi Azərbaycan aşığı və el şairlərinin yaradıcılığının dil və üslub xüsusiyyətləri (Dərələyöz mahalı üzrə). Elmlər doktorluğu dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı.
8. Məmməd zadə G.C. (2022), Müstəqillik dövrü Azərbaycan şeirinin struktur və semantik təhlili. Fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası. Bakı.

9. Nağıyeva Ş. (2021), Paremiyaların formal xüsusiyyətləri. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq Elmi-Nəzəri Jurnal, No.1.
10. Zeynalov F. (1959), Türk Dillərinin Müqayisəli Qrammatikası (Oçerklər). Bakı: ADU nəşriyyatı.